

РЕЦЕНЗИЯ

**от проф. д.п.н. Дора Левтерова - Гаджалова,
ПУ „Паисий Хилендарски“**

на дисертационен труд за присъждане на образователната и научна степен „доктор“
в област на висше образование 1. Педагогически науки
професионално направление 1.2. Педагогика
докторска програма Теория на възпитанието

Автор: Ваня Иванова Градинарова

**Тема: Възпитателни аспекти на арт - терапевтичната работа при деца със
специални образователни потребности**

Научен ръководител: проф. д-р Нели Бояджиева – СУ „Св. Климент Охридски“

1. Общо описание на дисертационния труд

Дисертационният труд е в обем от 225 страници. Архитектониката му е презентирана в увод, пет глави, изводи, препоръки, приноси, заключение. Основният текст е 170 страници. Литературата включва 128 заглавия, от които 108 на кирилица, 20 на латиница и 17 интернет източника. Текстът е онагледен от 24 таблици, 36 цветни диаграми и графики в основния текст, приложения с коректно представен снимков материал. Включен е списък с публикации по темата на дисертационния труд.

Докторантката е приложила 9 статии, три от които в съавторство /двете от които с научния ръководител/ и една на английски език.

2. Актуалност на тематиката и целесъобразност на поставените цели и задачи

Въпреки многобройните приложни модели на арт-терапевтични модели на работа с деца със специални образователни потребности, достатъчно сериозните изследвания в българското научно пространство за възпитателните аспекти на арт-терапевтичната работа при деца със специални образователни потребности почти липсват. В този контекст, необходимостта от научни изследвания в тази сфера е повече от наложителна.

Тематиката на дисертационния труд е актуална предимно в научно-приложно и приложно отношение. Арт-терапевтичните техники имат значима апликация в работата с деца със специални образователни потребности като допълващи и алтернативни интервенции, детер-

миниращи емоционална експресия и повишаващи мотивацията за участие в терапевтичния процес и за учене, както и като необходимост в приобщаващата класна стая. В приобщаващото образование, прилагането на универсалния дизайн за учене е насочено към цели за личностно развитие, редуциране на проблемното поведение и справяне с трудностите при социалните интеракции на всяко дете. Именно в този план, арт-терапевтичните техники за осъществяване на възпитателна работа при деца със специални образователни потребности са повече от желани, те са насъщно необходими.

3. Познаване на проблема

В разработката на теоретичната част на дисертационния труд е налице ясно изразена амбиция да се представят особеностите на отделните групи деца със специални образователни потребности. При изпълнението на тази нелека задача, докторантката прецизира позиции и мнения на водещи автори, които работят с отделните групи деца със специални образователни потребности, като извежда преимуществено акцент на мнения на отделни български автори. Добре би било да се внесе по-интерпретативен поглед на съществуващата литература с включване на повече автори становища. По-аналитично и с по-добро познаване на литературата, докторантката се правя умело с теориите за възпитателните модели, арт-терапевтичните техники и интервенции. Синергетичните модели между визираните научни пространства Градинарова успява да представи елегантно и с ясно изразена лична пристрастност.

В цялост, докторантката познава състоянието на проблематиката като оценява творчески и интерпретативно литературния материал.

4. Методика на изследването

Избраната методика на дисертационното изследване позволява постигане на поставената цел и получаване на адекватен отговор на задачите, решавани в дисертационния труд. Методиката включва формални и неформални методи, като се откроява специално конструираната за целите на дисертационния труд опитно – експериментална арт- терапевтична програма. Приложени са още методите: проучване, анализ, сравнение на литературни източници и научни изследвания, документален метод, активно действено изследване (action research), наблюдение, анкета, експертна оценка, контент анализ и математико-статистически методи за обработка на данните от анкетните карти и тестовете. Приложени са софтуерите SPSS Statistics (21.0.0.0), Microsoft Excel (14.0.0).

5. Характеристика и оценка на дисертационния труд

Първа глава е посветена на възпитателните измерения при работата с деца със специални образователни потребности. В кратки, но категорично защитени концепти е изразена и защитаваната авторова позиция за смяната на медицинския модел със социалния модел. Внесена е синтезирана интерпретация на законово нормативната регламентация в работата с деца със специални образователни потребности, но са пропуснати актуални нормативни документи като Закона за предучилищно и училищно образование и Стандарта за приобщаващото образование. Макар и странно да отсъства дори споменаването на отбелязаните документи в дисертационния труд, за България преходът от успешно реализираното интегрирано образование към приобщаващото образование изведе постулатни модели на работа с деца със специални образователни потребности, включително и по отношение на присъствието на арт-терапевтични дейности в допълнителната подкрепа за деца със специални образователни потребности. От докторантката е внесен бегъл дефинитивен анализ на умствената изостаналост /а неетикиращото и по-актуално понятие е интелектуални затруднения/, детската церебрална парализа, сензорните увреждания /зрителни затруднения и слухови увреди/, множеството нарушения, комуникативните нарушения /при наличие на ново понятие – чадър езиково-говорни нарушения/, специфичните нарушения на способността за учене, разстройствата от аутистичния спектър, емоционалните и поведенческите разстройства. Внесените определения на различните по вид и характер нарушения, увреждания и разстройства от докторантката ползват различни показатели, различни класификации и на места случайни авторови позиции. При прочит на тази част от дисертационния труд остава впечатление, че авторката не прави разлика между увреждания, нарушения, разстройства и специални образователни потребности. В тази връзка, възникват въпросите: Каква е разликата, взаимозависимостта и взаимната детерминираност на увреждания и специални образователни потребности, на нарушения и специални образователни потребности, на психични и поведенчески разстройства и специални образователни потребности?

В първата глава е обособено място за тълкуване на социалното взаимодействие при деца със специални образователни потребности и за особеностите в поведението на децата със специални образователни потребности. Отново прави впечатление недостатъчният анализ на различни авторови мнения и ползването на отделни, сякаш епизодични авторови позиции, на места изведени от контекст или от доста стари източници. Друг открояващ се проблем е насочването предимно към трудностите и дефицитите на децата със специални образователни потребности, без да има дори и намек за позитивни характеристики и особености.

Интерпретацията на възпитателните дейности при деца със специални образователни потребности преминава през извеждане на дефиниции за възпитанието, които са обвързани с актуалния компетентностен модел, прецизирането на общуването през хуманистичната парадигма, синергията на социализацията и възпитанието, традиционни и алтернативни методи за възпитателна работа с деца със специални образователни потребности. Направен е анализ на възпитанието на децата със специални образователни потребности в, чрез и от семейството. По тази важна проблематика са изведени много декларативни изречения, но е направен опит да се опише патологичния модел за семейството в което има дете със специални образователни потребности. Този опит отразява едно-единствено авторово мнение, а както български, така и чуждестранни автори извеждат различни теории и модели за семейството на децата със специални образователни потребности - например: системната фамилна теория, епигенезата на релационните системи, осъзнатото родителстване, патологичния модел, фамилния стрес модел, АВС-Х модела, копинг модела, класификацията на Световната здравна организация за семействата и други.

Във **втората глава** е представена проблематиката за възпитанието и терапията чрез изкуство в работата с деца. Тук личат уменията на докторантката да борави с вещина и с тълкувания с ясно изразена лична позиция с научната литература. Внасят се позовавания на многобройни автори и интерпретации в терапията и възпитанието чрез изкуство. Но, недоумения буди факта за позоваване на специалното образование чрез изведени негови принципи от 2002 г., т.е. от период преди въвеждането дори на интегрираното образование, а отсъстват по-нови тълкувания на отделни и дори на същите автори за приобщаващото образование. Действително, някои от визираните принципи са актуални, но други са променили своето действие с въвеждането на философията и прагматиката на приобщаващото образование. Ясно са очертани съдържанието и целите на арт-терапията, но при определяне на участниците се появява триадата арт-терапевт - художествена творба - клиент и съответно се поражда въпроси: Детето със специални образователни потребности при реализирани възпитателни аспекти на арт-терапевтични модели на работа явява ли се клиент?, В процеса на приобщаващото образование влизат ли в ролята на клиент децата със специални образователни потребности? Допуснато миксиране на терминология от образованието и социалните услуги.

В същото време, много прецизно са анализирани формите и функциите на арт-терапевтичната работа, и приложенията ѝ при деца без и със специални образователни потребности.

В **трета глава** са представени постановката и организацията на опитно - експерименталното изследване. Предметът, обектът, целите и задачите са изведени коректно. Поставете

ните задачи са прекалено мащабни за целите на дисертационен труд поради претенциите за изследване и анализ на възпитателните аспекти на арт-терапевтични модели в две пространства – на приобщаващото образование и на социалните услуги в няколко вида образователни и социални центрове. Изведената задача: „да се проучат потребностите от възпитателно - терапевтична работа на децата, на основата на анализ на медицински документи, социални доклади, индивидуални планове за възпитание и обучение и др.“ поставя под въпрос изследователския дизайн на цялата дисертация. Всяко дете без или със специални образователни потребности има необходимост от възпитание за да овладее знания, умения и отношения за норми, ценности и социални интеракции. Хипотезите са конкретизирани ясно. Участниците в изследването са обособени в две групи. Първата участва директно и индиректно в опитно-експерименталната програма и включва: ученици със специални образователни потребности, родители на деца със специални образователни потребности, специалисти работещи с учениците със специални образователни потребности: ресурсни учители, психолог и логопед. Втората група включва специалисти, които работят с деца със СОП в сферата на образованието /ресурсното подпомагане/ и социалните услуги и експерти в областта на арт – терапията.

Инструментите за реализиране на изследването са арт-терапевтична програма, протокол за наблюдение, 4 вида анкетни карти, карта за експертна оценка. Изследването е проведено в четири етапа, детайлно и научно коректно представени от Градинарова.

В четвърта глава е презентирана опитно - експериментална арт - терапевтична програма за възпитателна работа при деца със специални образователни потребности. Целта на програмата звучи прекалено мащабно и някак щампирано, и обхваща многостранни аспекти, като уточнява че е свързана с „личностно развитие, социализация и социална адаптация, подобряване на емоционалното състояние, трансформиране и редуциране на проблемното поведение чрез използване на арт – терапевтични методи и техники във възпитателната работа с децата“. Задачите са поставени в три групи: социално-педагогически, емоционални и познавателни с прецизираност на всяка една от тях.

Методиката на работа е представена много синтезирано с посочване на специфичните средства и материали. Принципите, правилата и насоките за работа следват хуманистичната парадигма. Подготовката на средата за работа е отбелязана и реализирана. При подбора на материали се визира и използването на помощни средства от нисък клас, но после не се анализират необходимостта и ефективността на ползването им. Конкретизирана е структурата на програмата в субординация и своеобразна йерархия на модулите. Уточнена е структурата на арт-терапевтичната сесия с цялостен алгоритъм на работа. Всеки един от 25 базови модула, а

реално осъществени 33 модула, в структурата на програмата е представен с конкретната му цел, материали, процедура и форма на работа. Разминаването в цифровия аспект се дължи на възможностите за избор, които предлага програмата. Някои от модулите са заимствани от други автори, но определен научно-приложен принос е предлагането на авторски модули.

Пета глава представя анализа на резултатите от опитно-експерименталното изследване. Представени и анализирани са протоколите от наблюдението на процеса на опитно – експерименталната работа, резултатите от проучване на мнението на специалистите, които наблюдават и оценяват децата от опитно - експерименталната работа, резултатите от проучване на мнението на родителите на децата със специални образователни потребности, включени в опитно – експерименталната работа, данните от изследването на зависимостта в оценката от наблюдението на родителите и специалистите. Проследени и интерпретирани са индивидуалните резултати в напредъка на децата от участието им в опитно-експерименталната програма.

В заключение се уточнява, че „арт-терапевтичните занимания оказват оптимално влияние за обогатяване на социалния опит и развиване на социалните умения, повишаване на мотивацията и интереса на участниците, индиректно се отразяват за подобряване комуникативните умения“. Теоретично, този заключителен аспект е пределно ясен и не се нуждае от експериментиране. Внесен е анализ на резултатите за приложение на арт - терапията в работата на специалистите в сферата на интегрираното обучение и социалните услуги. Вероятно, докторантката е имала предвид приобщаващото образование, а не интегрираното обучение. Не се прави диференциация на възпитателните аспекти на арт-терапевтичните модели на работа в процеса на обучение и приобщаващо образование и при социалните услуги. Именно в тази насока биха могли да се изведат и други, съвършено нови основни приносни моменти.

Одобрението от страна на анкетиранияте специалисти за арт-терапевтични дейности е обяснимо и без анкетно проучване. Ресурсните учители, логопедите, психолозите и социалните специалисти още в базовата си подготовка в бакалавърски програми изучават същността, специфики и влиянието на арт-терапевтичните дейности към личностното развитие през призмата на различни теоретични направления и в практиките си по учебен план имат задачи за апликация на отделни арт-техники, знаят за силата на емоционалната експресия на изкуството както при неговата перцепция, така и при неговото създаване.

За целите на изследването се проверяват статистически хипотези, чрез които се разбира дали има зависимост между професията и честотата, формата, както и на сферите на влияние на приложението на арт-терапевтични дейности. Използвани са и т.н. крос-таблици, чрез които се описва едновременно разпределението по две или повече променливи.

Изведени са **препоръки към практиката** чрез обособяване в три раздела: регламентирани, прилагани и популяризиране. Някои от препоръките са иновативни поради нормативно съобразния си характер /“разработване стандарт или методология, които да регламентират честотата и условията и начина на реализиране на арт - терапевтичните дейности“ в различни образователни и социални центрове/, други са овехтели и отдавна известни и прилагани /“създаване на условия и реализиране на повече групови арт-терапевтични дейности. Общуването в група насърчава социалния опит, развива междуличностните взаимоотношения. Да се насърчи провеждането на съвместни дейности с родителите. Включването на родителите в съвместни арт – терапевтични дейности ще им даде възможност да видят успешното реализиране на децата в конкретна художествено – продуктивна дейност. Ще допринесе за развитие на пълноценни отношения на родителя с детето.“/, трети имат претенциозно, но и неактуално звучене поради дългогодишната им апликация /“подготовката на специалистите за работа с деца със СОП в университетите и формите за повишаване на квалификацията, познанията и уменията на специалистите за арт-терапевтичната работа. Така ще се избегнат неяснотите относно нейната същност и сфери на приложение.“/ Всъщност, макар и в университетската подготовка да има внесени теми, учебни програми и обучение с насоченост арт-терапевтични техники и технологии, университетите нямат нито мисия, нито визия за изясняване на статута, същността и сферите на приложение на арт-терапевтичните модели на работа, нито пък е необходимо. По-скоро, тази препоръка е своеобразен опит за прехвърляне и вменяване на ангажименти към университетската подготовка на специалисти за работа с деца със специални образователни потребности, която не бива и не следва да фаворизира отделни терапевтични модели.

6. Приноси и значимост на разработката за науката и практиката

Приемам приносите на дисертационния труд, свързани с достоверността на материала върху който са формулирани.

Много силно е изразено авторовото пристрастие относно панацеята на възпитателните аспекти на арт-терапевтичните дейности при децата със специални образователни потребности, но само арт-терапия не е достатъчна нито за приобщаващото образование, нито за социалните услуги.

Арт-терапевтичните дейности и възпитателните им аспекти са алтернативни, а не базисни за работата с деца със специални образователни потребности в процеса на приобщаващо образование. За сферата на социалните услуги биха могли да намерят по-фундаментално приложение.

Независимо от направените бележки и критични констатации, дисертационният труд притежава значителни научно-приложни постижения. Първото от които е избора и насочването към актуалната и недостатъчно изучена проблематика от научна гледна точка. Други постижения с приносна значимост са изведените нови факти от проведените анкети, направен е успешен опит за създаване на арт-програма с възпитателни аспекти по отношение на личностното развитие на децата със специални образователни потребности и програмата е апробирана успешно. Приносите имат реалната възможност за приложение в практиката.

7. Преценка на публикациите по дисертационния труд

Приложените 9 статии са по темата на дисертационното изследване.

8. Автореферат

Представеният ми автореферат отразява основните данни, интерпретации и резултати, постигнати в дисертацията.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Дисертационният труд *съдържа научно-приложни и приложни резултати, които представляват принос в науката* и отговарят на всички на изискванията на Закона за развитие на академичния състав в Република България (ЗРАСРБ) и Правилника за прилагане на ЗРАСРБ.

Дисертационният труд показва, че докторантката Ваня Градинарова **притежава** теоретични знания и професионални умения по научна специалност Теория на възпитанието като **демонстрира** качества и умения за самостоятелно провеждане на научно изследване.

Поради гореизложеното, давам своята **положителна оценка** за проведеното изследване, представено от рецензираните по-горе дисертационен труд, автореферат, постигнати резултати и приноси, и **предлагам на почитаемото научно жури да присъди образователната и научна степен „доктор“** на Ваня Иванова Градинарова в област на висше образование: 1. Педагогически науки, професионално направление 1.2. Педагогика, докторска програма Теория на възпитанието.

10.04. 2018 г.

Рецензент: .....

(проф.д.п.н. Дора Левтерова - Гаджалова)